

Prof.dr Ljubodrag Dimić
Filozofski fakultet
B e o g r a d

K U D A I K A K O Mitovi i znanje o istoriji Jugoslavije

Pomeranje interesovanja javnosti ka prošlosti jugoslovenske države i nekritičko projektovanje naših ličnih političkih, verskih, nacionalnih, ideoloških predstava na svet za koji se zanimamo, o kome izričemo sudove bez da smo ga valjano sagledali, upoznali, istražili, objasnili, porađa nove mitove. Oni lako participiraju sa svešću onog dela srpskog i jugoslovenskog društva opterećenog nezdravim konzervativizmom, ruralnom svešću, iskonskim strahom od nepoznatog, predrasudama, primitivizmom, ksenofobijama, dogmatikama svake vrste. Opšta nesigurnost tome dodatno doprinosi. Tranzicioni procesi koji zahtevaju napuštanje poznatog „danas“ i iskorak u nepoznato i neizvesno „sutra“, takođe. Tome treba dodati i neobaveštenost čitavih generacija o događajima iz nedavne prošlosti kao i predugo ćutanje istoričara o temama koje su označavane kao „zabranjene“ a za koje je postojalo istinsko interesovanje javnosti. Univerzalne, bezvremene priče o prošlosti i iz prošlosti, vremenska distanca dodatno pretvara u „istine“ koje istovremeno i odražavaju i oblikuju živote miliona ljudi. Svakodnevno ikustvo generacija koje su u svetskim ratovima stvarale jugoslovensku državu, izgrađivale je u posleratnim godinama, za nju se žrtvovala, u njoj se rađale, školovale, lečile, živele, starile, radovala se i doživljavale velike uspehe ali i goleme neuspehe i razočarenja, nadograđuju i prevazilaze „ideje“ i izmišljene „priče“ koje pojedincu i grupi omogućuju da svoj život i njegov smisao objasne uklapajući ga u širi prividno „istorijski“ kontekst. Na taj način proživljeno i racionalno počinjalo se mešati sa emocionalnim i iracionalnim. Šta tek da se kaže o onom delu istorije koji je ostajao nevidljiv javnosti, a bio je najdirektnije vezan za život vrha vlasti (monarh, dvorski krugovi, partijski vrh), donošenje važnih odluka, političke sukobe, ideološke obračune, diplomatske misije, tajne pregovore i dogovore, uzroke ekonomskih posrtanja, izvorišta društvene krize, zaduživanje, naoružanje i vojsku, rešavanje nacionalnog pitanja, odnos prema crkvama i konfesijama, „velikosrpskom hegemonizmu“, ličnostima istorije. Oslobođanje od stega diktature i uspostavljanje „otvorenog“ odnosa sa istorijom na jednoj strani omogućilo je rušenje stereotipa i odgovorni pristup izučavanja istorije, a na drugoj pojavu „paralelnih istorija“ u kojima je i dalje carevala mitologija, pseudoistorija, senzacionalizam, proizvoljnost koja odbacuje načela istorijskog metoda. „Tabu teme“ i nedostupni istorijski izvori nesumnjivo su decenijama bili birokratske mere u funkciji „apsolutne zaštićenosti vlasti“ ali, takođe, i izvorišta mitova koji su „žilavo opstajali“ u svesti društva pritisnutog dubokom krizom.

Prošlost jugoslovenske države i društva, objektivna onovremena stvarnost koja je sa protokom vremena izmakla, udaljila se od savremenosti, prestala da bude neposredno prisutna, postala je prostor koji mnogo češće ispunjavaju zamisli i mašta nego znanje. Postojana i kruta subjektivna i shematska viđenja prošlosti suprotstavljaju se pokušajima istoričara – naučnika da racionalno sude o proteklim događajima i procesima. Nedovoljno provereni i uprošćeni pojmovi u vrednovanju prošlosti dominiraju u jeziku dnevne politike. Stavovi nastali u nemogućnosti objektivnog i svestranog opažanja i analiziranja složenih društvenih pojava koje karakterišu razvoj srpskog i jugoslovenskog društva u XX veku izriču se sa nepodnošljivom lakoćom. Sudovi koji nisu nastali na ličnom iskustvu prošlosti niti su izvedeni na širem poznavanju pouzdanih činjenica o njoj, potiru istorijsku istinu. Uprošćene, neopravdano široke i uvek teško održive a često i sasvim pogrešne generalizacije, romansirano posmatranje prošlosti, ideologijom izobličeni stavovi, stranački skućeni pogledi u kojima se mit prepliće sa oskudnim i

sumnjivim istorijskim znanjem, postaju „kodovi komuniciranja“ kojima političari „svih boja“ usmeravaju i „češljaju“ misli svojih simpatizera u „poželjnom“ pravcu. Stereotipno ponašanje masa konzumenata „istorijskih istina“ dodatno proizvodi štampa i tradicionalni prenosnici „slike o prošlosti“.

Senzacionalizam medija podjednako kao i ostrašćeni revizionistički udari koji stižu iz sfere politike, nastoje da ponište zdravi razum, istorijske činjenice i logiku rasuđivanja i izvrše „obrt“ historiografske perspektive. Uočljiva su i nastojanja da „istinu“ o prošlosti jugoslovenske države, mimo dobrih tradicija civilizacijskog kruga kome pripadamo, saopštavaju partijski lideri, poluobavešteni ministri, ostrašćeni poslanički klubovi, skupštinski odbori, politizovani tribunali, dobro instruirani i još bolje plaćeni „analitičari i ekspert“, za prošlost zainteresovani amateri koji svoje „bestselere“ prodaju na kioscima i benzinskim pumpama, slučajni prolaznici koji, usput, „učeno“ odgovaraju na „oštroumna“ pitanja uličnih reportera. U nedostatku znanja ozbiljni državni i društveni problemi bivaju rešavani šablonski, automatski, po ranije ponuđenim, stečenim i isprobanim klišeima, po istorijskoj inerciji.

Čovekova sposobnost da zamišlja svet koga više nema, da mašta, istovremeno je pokretač i nauke i mitologije i religije. Obrisu čovekovog sveta tako se proširuju na različite načine. Razum je onaj koji odmerava u kojoj meri, prihvatajući mit ili znanje, čovek beži iz sveta u kome živi ili uspeva da svoj život učini potpunijim. Paralelni i stvarni svet tako egzistiraju jedan pored drugog. Paralelni i pojednostavljena prošla stvarnost, taj privid realnosti, prostor je mitološkog. Nasuprot njoj je nekada postojeća stvarnost koju istorijska nauka spoznaje na osnovu istorijskih izvora, kritičkog mišljenja i uz upotrebu istorijskog naučnog metoda. Taj proces zahteva mentalnu aktivnost koja omogućava saznavanja nekada postojeće objektivne stvarnosti. I tu nastaje problem jer ono što se podrazumeva pod istorijom više nije postojeće. Istorija je materijalno nepostojeća i kao takva prevashodno pristupačna razumu i mašti. Ona, suštinski, postoji samo u ljudskoj svesti i oblike svojih sadržaja stiče posredstvom mišljenja. Materijalni i pisani tragovi prošlosti dobijaju smisao i otkrivaju svoje poruke o vremenu u kome su nastali i o kome govore tek kada ih čovek shvati i ugradi u svoju svest. Pri tom treba uvek imati na umu da svako razdoblje, pa tako i ono koje je obeležilo postojanje jugoslovenske države, kao i svaka sredina pa tako i jugoslovenska u svojoj složenosti, nameće gledišta i usmerenja koja utiču na poimanje pojava i mišljenja. Granicu između mita, kolektivne iluzije, zablude, predrasude, stereotipa i znanja otuda ponekad i nije lako identifikovati. Naučno znanje, podjednako kao i mit, preobražava čoveka. Nada koju podstiču mit i znanje ipak je različita po svojoj kakvoći. Istorijski mit ima to svojstvo da, kada ga primenimo na sopstvenu konkretnu situaciju, postaje privid prošle „stvarnosti“. Znanje o prošlosti, opet, u istom misaonom postupku razotkriva objektivnu nekadašnju stvarnost. Razum čoveka je taj koji ima moć da razlikuje stvarnost od privida stvarnosti i znanje od mita.

Društvena stvarnost jugoslovenske države suviše je složena i ozbiljna, prepuna promena, dubinskih potresa, poremećaja, dramatičnih ideoloških, političkih, ekonomskih, državnih i ličnih lomova, izneverenih nada i očekivanja, poleta i depresija. Da bi bila lakše razumljiva stvarnost se često svesno uprošćava čime ta pojednostavljena zamisao o prošlosti, suštinski, postaje mit. Podjednako je složen i 20. vek. Ispunjen svetskim ratovima, okupacijama, revolucijama, formiranjem i gubitkom države, genocidima i egzodusima, demografskim tanjenjem nacije, pokušajima hvatanja civilizacijskog koraka sa svetom, satiranjem ljudi, patnjom miliona on je istovremeno i vreme progresa, tehničkih i tehnoloških pronalazaka koji su omogućili da čovek prostorno prekorači okvire planete Zemlje, upozna tajne kosmosa, otkrije atom i ukroti energiju koju on poseduje, dešifruje genetski kod i razreši misteriju ljudskog organizma. Podjednako složen je i prostor na kome su, u stalnim ratovima, iscrtavane granice srpske i jugoslovenske države. Ispunjen netolerancijom, provincijalizmom, ekonomskim, kulturnim, verskim, civilizacijskim neravnomernostima on je dodatno determinisao i oblikovao razvoj društvene i istorijske svesti stanovništva. Reč je o složenom fenomenu dinamičnog sadržaja, pojavi ispunjenoj stalnim promenama i kretanjem, pitanjem u kome su naglašeno prisutni unutrašnji i spoljni faktor. Povezanost i međuticaj koji vrše međunarodni poredak, država, nacija prisutni su u svim sferama života. Složenost određuje stepen isprepletanosti i slivenosti u nedeljivu celinu politike – ispunjene brojnim ideološkim diskursima, društva – satkanog od mnoštva raznorodnih struktura, privrede – određene načinom proizvodnje i prirodom tržišta, kulture – bogate prepoznatljivim oblicima i motivima putem kojih se, u svakodnevnom načinu života ali i u straralaštvu, iskazuju jugoslovenski narodi, tlo na kome žive, uticaji koje trpe. Istorijska i društvena svest je formirana u stalnom preplitanju i vrenju mnoštva uticaja koje je nametala porodica,

narodna tradicija, iskustvo, pamćenje, crkve i konfesije, ekonomske prilike, ustaljene kulturne i civilizacijske forme u okviru kojih se živelo, politika, ideologija, škola, literatura, umetnost, nauka.

Istorija jugoslovenske države ispunjena je diskontinuitetima. Događaji koje simbolično označavaju godine 1914-1918, 1941-1945, 1989-1991. samo su najvažnije od mnoštva prekretnice u istoriji Jugoslavije. Istovremeno, u pitanju su datumi koji obeležavaju događaje globalnih razmera, do te mere važnih da su presudno uticali na promenu epohalne svesti stanovnika cele planete. Promene koje su svetski ratovi proizveli na geografskoj karti Evrope i sveta, kao i one koje su nastupile padom Berlinskog zida, krajem Hladnog rata, raspadom sovjetskog ideološkog carstva i ratovima u kojima je nestala jugoslovenska država, inicirali su epohalne promene u sferi politike, ideologije, misli o društvu. Njihovom uticaju nije mogla izmaći ni istoriografija. Pa ni mit. Da bi se promene razumele neophodno je bilo potrebno sagledati ključna idejno-politička strujanja koja karakterišu svako vreme, sredinu i društvo.

Godina 1918. predstavljala je značajnu prekretnicu u životu Evrope i sveta. Završetak Prvog svetskog rata označio je kraj jednog istorijskog doba i početak novog vremena. Sa starim dobom nestala su velika carstva – nemačko, austrougarsko, rusko a nekoliko godina kasnije i tursko i propale velike dinastije Hoencolerni, Habzburzi i Romanovi. Novo vreme iznedrilo je mlade nacionalne države među kojima i Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Jugoslovensko državno ujedinjenje, ostvareno decembra 1918, bilo je rezultat svetskog rata koji je progutao milione ljudskih života a novonastala Kraljevina SHS činjenica složene političke i diplomatske stvarnosti međuratne Evrope. U pitanju je bila velika nacionalna revolucija sprovedena u znaku „narodnog jedinstva“, proces suprotstavljen inerciji usitnjavanja i „balkanizacije“ prostora okupljenog u granicama novonastale države. Jugoslovensko ujedinjenje izvedeno je sa značajnim zakašnjenjem u odnosu na procese istog tipa koji su se u Francuskoj ili Nemačkoj odigrali nekoliko decenija ranije. Plaćeno je velikim ratnim naporom Srbije, ratnim poredama i žrtvama koje su srpsku naciju dovele do granice egzistencijalnog opstanka. Povezani istovetnim južnoslovenskim etnicitetom Srbi, Hrvati i Slovenci bili su podeljeni brojnim nacionalnim specifičnostima. Novu državu, od prvog trenutka, potresali su nacionalizmi njenih naroda-nacija i izražena težnja za formiranjem posebnih nacionalnih država. Jugoslovensko ujedinjenje nije bilo „slučajnost istorije“ već plod istorijskog razvoja u trajanju dužem od jednog veka i težnje političkih i intelektualnih elita da se jugoslovenski narodi nađu pod zajedničkim državnim krovom. Nacionalnu svest srpskog naroda prevashodno je oblikovala borba za nacionalno oslobođenje. Od razdoblja nacionalnog preporoda, jezičkih reformi i integracije, izgrađivanja političkog identiteta o sebi, promene socijalne strukture, izrastanja institucija i nacionalne elite formirane na evropskim uzorima do stvaranja zajedničke države Južnih Slovena, pređen je dug put. Sam čin ujedinjenja iz decembra 1918. predstavljao je „milenijumski prevrat“ u kome su nastajanjem zajedničke države prekoračene granice različitih civilizacija. Ideja jugoslovenskog ujedinjenja imala je osnov u zajedničkom južnoslovenskom identitetu i jezičkoj bliskosti Srba i Hrvata. Na tim elementima izgrađena je i politička ideologija jugoslovenstva. Po svojoj prirodi izrazito integrativna jugoslovenska ideja je bila moderna politička i državna ideja koja je negovanjem svesti o etničkoj bliskosti, zajedničkom jeziku, teritorijama, interesima, posebnostima nastojala da prevaziđe razdrobljenosti, „pregrade“, barijere koje su stvarali prethodni vekovi. Pretpostavke za njeno uspešno integrativno dejstvo bile su moderno društvo i svesni i prosveteni građanin, a baš toga na jugoslovenskom prostoru nije bilo ili ga je bilo sasvim malo. Modernosti jugoslovenske ideje suprotstavljala se partikularna svest agrarnog društva i u njoj ukorenjene nacionalne ideologije, po svojoj prirodi klerikalne, konzervativne, autarhične. Raznolikost istorijskih iskustava izobličavala je suštinu ideje. Bliskosti su veoma brzo ustuknule pred razlikama – konfesionalnim, političkim, dijalektskim, kulturnim, regionalnim, iskustvenim, i stečenim dugim životom u okviru tuđih država. Istorijsko tlo na kome je država iznikla i društvo uokvireno njenim granicama, odredili su stvarnost života u jugoslovenskoj državi. U politički i državni život uneli su „inerciju istorije“, mnoga ograničenja, na momente i presudno uticali na sporo i mukotrpno „razbijanje“ geografskih determinizama (povezivanje), prekoračenje granica produktivnosti (promena načina proizvodnje), odbacivanje duhovnih stega (običaji). Sa 1918. otpočeo je XX vek ispunjen ratovima, bunama, okupacijama, ustancima, oslobodilačkim epopejama, diplomatskim krizama, ekonomskim blokadama, diktaturama, revolucijama, seobama, genocidom, sabijanjem u maticu. U životu pojedinca i kolektiva predodređenost uslovima koje su nametali tlo, društvo, politika, istorija izjednačivala se i poistovećivala sa sudbinskim određenjem. A to je odgovaralo nastajanju mitova.

Godina 1945. označila je kraj Drugog svetskog rata. Sa njom je nastupilo vreme „nabijeno energijom“ oslobođenom u ratu i bogato istorijskim pojavama i procesima sa isprepletenim uzrocima i posledicama. Svet je izašao iz rata „opterećen mnoštvom proživljenog i podeljen na pobednike i poražene. Ratna koalicija pobednika, nagrižena sukobima interesa, sumnjičenjima, nepoverenjem, protivurečnostima društvenog razvoja raspala se ostavljajući teško nasleđe. Politika interesnih sfera, blokovska i ideološka podela sveta, trka u naoružanju, propagandni sporovi, sukobi oko uređenja granica, obračuni specijalnih državnih servisa i agentura odlike su vremena u kome je izbačena krilatica „o gvozdenoj zavesi“ i u ime hrišćanske civilizacije zatražena odbrana „slobodnog sveta“ od totalitarizma, upućen poziv na „krstaški rat“ protiv komunizma na jednoj i zahtev za definitivnim uništenjem „svetske reakcije“ na drugoj strani, izbio prvi i do tada nezamislivi sukob između komunističkih partija i socijalističkih zemalja, počela da se ruše kolonijalna carstva i da nastaje „treći svet“. Na granicama jugoslovenske države, u tom burnom vremenu, u regionalnim okvirima odigravala se svetska istorija. Objektivne spoljnopolitičke okolnosti i njima iznuđena odbrana državne nezavisnosti, jačale su moć i autoritet države. Na unutrašnjem planu to je bilo vreme obnove i izgradnje zemlje, prvog petogodišnjeg plana, radnih akcija, pruga i gradilišta, agrarne reforme, kolonizacije, kolektivizacije sela, velikih kampanja na opismenjavanju ali i terora, prinude, straha, razvlašćivanja poraženog neprijatelja, prve (1946) i druge (1948) nacionalizacije, Prvog ustava, Petog kongresa KPJ, ekonomske blokade, Golog otoka, kontrolisanih informacija i kontrolisanog života, revolucionarnog zanosa za jedne i velikog straha za druge, vreme u kome je postojao privid da je ostvarivanje ciljeva socijalizma u najbližoj perspektivi, godine skromnog života i stalnog „stezanja kajša“ kada se, kako to slikovito ističu učesnici u književnim polemikama, živelo između „herojske prošlosti“ i još svetlije „budućnosti“.

Godina 1989. nagovestila je trojaki slom jugoslovenske države (slom društveno-političkog sistema, međunacionalnih odnosa i Jugoslavije kao države) i istorijski poraz jedne velike evropske integracije. Dezintegracija Jugoslavije bila je, suštinski, deo istog istorijskog procesa koji je povezivao sa padom Berlinskog zida, krajem Hladnog rata, demokratskim promenama u istočnoj Evropi, raspadom sovjetske ideološke imperije, ujedinjenjem Nemačke, rađanjem nove Evrope, uspostavljanjem „novog svetskog poretka“, nestankom bipolarnog sveta i njegovih struktura moći. Raspad političkog sistema najdirektnije je vodio gašenju ideje zajedničkog života i konačnom rasturanju države. Svest o zajedničkoj prošlosti, etničkoj bliskosti i solidarnosti više nije postojala. Umesto nje insistiralo se na razlikama, nacionalnim posebnostima, državnim tradicijama, identifikovanju geografskog i etničkog prostora koji ekskluzivno pripada isključivo sopstvenom narodu. Integrativni procesi ustupili su mesto sukobima i svađama. Razmere promena koje su nastale u Evropi padom Berlinskog zida malo je ko od starih državnih i partijskih struktura u Jugoslaviji razumeo. To je dodatno doprinelo sukobu sa međunarodnom zajednicom. Rešavanje vitalnih pitanja opstanka zemlje upotrebom vojne sile bilo je u suprotnosti sa proklamovanim „standardima“ novog svetskog poretka. Tvrdokorno opstajanje uz preživelu ideologiju komunizma, direktno je ukidalo budućnost. Isti učinak imala je neobaveštenost i neupućenost u svetske procese, iskrivljena percepcija realnosti, politika nasilja, mržnje, rata. Iluzije i mitovi o „harmoniji“, „prosperitetu“, „uspešnosti“, „značaju u svetskoj zajednici“, „bratstvu i jedinstvu“ definitivno su bili mrtvi. Nekadašnji „državni intelektualci“, marksistički kritičari režima sa leve, nacionalisti sa desne počeli su da liče jedni na druge, da govore „istim jezikom“, da podržavaju i podstiču „avanturu“ koja je u sebi sadržane „teritorijalne podele“, „razmenu stanovništva“, nacionalne integracije, oružani sukobe. „Nepredvidiva alhemija“ zahvatila je vojnu elitu formiranu u duhu ortodoksnog komunizma i ideologije „bratstva i jedinstva“. Njeno pomirenje sa „nacionalizmom“ nije značilo samo napuštanje nekadašnjih ideala već i promenu vrednosnog sistema u kome je, i dalje, bilo mesta za stvarne i izmišljene neprijatelje i izdajnike. „Novom nacionalizmu“ sa podjednakim žarom priključili su se i frustrirani, razočarani, zaboravljeni nekadašnji revolucionari sa anahronim i dogmatskim pogledima na svet. Od uticaja je bila i težnja komunističkih konzervativaca da zadrže vlast u društvenom okruženju koje se ubrzano menjalo. Ubeđeni nacionalisti su bili uvereni da je nastupio trenutak u kome se mogu naplatiti stari istorijski računi i antikomunizmom i povlačenjem novih granica ispraviti nepravde. Podjednako rigidni bili su i mundijalisti i predstavnici nevladinog sektora, ljudi sa „ubeđenjem“ da su u jedini u pravu i bez spremnosti da saslušaju druge i posumnjaju u sopstvene „istine“. Ljudi „sumnjivog zanata“ prepoznali su svoju šansu da od proskribovanih negativnih junaka crnih hronika postanu nacionalni heroji i učesnici u velikom nacionalnom projektu. Zakasneli nacionalni romantizam, anahrona retorika, upotreba preživelih

simbola, pođarivanje emocija, nacionalna mobilizacija imali su ishodište u brojnim mitovima i stereotipima koje je raspad zajedničke države iznova oživeo.

Mešanje neistorijskog i istorijskog u istorijskoj svesti osećalo se i 1918. i 1945. i 1989. u svakodnevnom tumačenju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Iskazivao se kroz predstave o prošlosti stvorene bez ili sa delimičnim osloncem na znanje, sučeljavanje emocija i razuma, nametanje ustaljenih klišeja, „modernizovanje“ prošlosti, apsolutizovanje političkih interesa i ideoloških motiva, sudare legendarnog i istorijskog, mitskog i kritičkog, vannaučnog i naučnog, tvrdnje i znanja. Permanentni strah za egzistenciju, duboko usađen u čoveka izniklog u nesigurnom agrarnom društvu Balkana, tome je dodatno doprinio. Više od toga i potreba elita koje su iznedrili veliki politički i društveni lomovi da se oslanjaju na „istoriografiju“ i „istoričara“ istovremeno podstičući njihovu politizaciju i pretvarajući ih u sredstva najvulgarnije manipulacije.

Razmere epohalnih događaja uvek su podsticale proveru metoda struke kojoj je posvećen istoričar. Kraj jedne epohe i rađanje novog sveta na njenim razvalinama neminovno je obeležavao čitave generacije. U pitanju je proces koji, predstavlja bitnu sastavnicu ličnog iskustva miliona ljudi. Otuda ne čudi činjenica da su se u tumačenju događaja, podjednako 1918. kao 1945. ili 1989, susretale stručna i laička svest. Mnoštvo sugestivnih, emocionalnih i stereotipnih pogleda na sebe i druge ispunjavalo je posleratnu svakodnevnicu. Pratila ih je potreba za nametanjem sopstvenog viđanja, samopredstavljanja i vrednosnog sistema, isticanja žrtve, preuveličavanja pobeda, divinizovanja vođa. Lake, jednostrane i uprošćene odgovore su izricali svi – političari, pisci, pesnici, obični ljudi kod kojih je postojao privid vidljivosti događaja u kojima su učestvovali ili čiji su savremenici bili. Ti sudovi su najčešće nastajali bez uvažavanja onovremenih okolnosti, odnosa snaga, istorijskih prilika. Različite, često sasvim oprečne slike jedne iste prošlosti pritiskale su svest savremenika. Interpretacije su bile brojne, najčešće nepouzdana, što je znak opterećenosti prošlošću koja se površno poznavala, o kojoj se predugo ćutalo i sa kojom se ne nije živelo „otvoreno“. Takvo iskustvo prošlosti, proisteklo iz najdubljih slojeva svesti, udaljeno od istinskih znanja, nametalo je politici obrasce i pravila ponašanja. Suština epohe u kojoj se živelo tako je postajala teško prepoznatljiva. Tome su, delom, doprinosili i istoričari spremni da „probijaju“ metodološke konvencije, vrše nasilje nad istorijom kao tokom, potragu za znanjem o prošlosti stavljaju u drugi plan dajući prednost političkim, stranačkim, ideološkim ubeđenjima ili materijalnim ponudama. Rezultat njihovog rada nije bilo znanje već mit.

Nakon ratova, žrtava, pobeda bilo je nužno iznova preispitati sliku prošlosti. Sa njom i stvorenu mitologiju, višestruko povezanu sa iskustvom stradanja, smrti, provere granica ljudske izdržljivosti i nacionalnog opstanka, obreda. Tako se i mitologija, na svakoj velikoj prelomnici istorije i promeni epohalne svesti, prilagođavala novim „uslovima života“. „Prilagođavanje“ je suštinski predstavljalo preduslov opstanka. Pobjednici su insistirali na izmenjenom viđenju prošlosti a ono je, najčešće, predstavljalo prihvatanje starih mitova i matrica ispunjenih novim poželjnim sadržajima. Takvoj „istoriji“ ljudsko iskustvo oduvek je priznavalo moć da oduzima legitimitet prošloj i jača pozicije nove vlasti. Udar na „zajedničku prošlost“ suštinski je značio oduzimanje legitimiteta carskoj (1918), građanskoj (1945), komunističkoj (1991) vlasti, poništavanje elemenata zajedničkog identiteta, solidarnosti, državnog kontinuiteta. Cilj je opravdavao sredstva. Razaranje države dopuštalo je nekritičku, politički motivisanu, reviziju istorije u kojoj su obesmišljavane i najpouzdanije historiografske činjenice a preko njih i provereni događaji, istraženi procesi i objašnjene pojave. Potiranje nekadašnjeg „kolektivnog sećanja“, koje nikada nije ni bilo nužno i potpuno istinito viđenje i tumačenje prošlosti (samo ga jednim delom formiraju rezultati istorijske nauke), uvek je bilo praćeno uspostavljanjem novog, podjednako izmišljenog i prilagođenog konkretnom političkom cilju.

Nova kolektivna sećanja predstavljala su novu mitologiju. Počev od 1918. u njih su ugrađeni ratna pregnuća, žrtve i pobede srpske vojske koje su vodile oslobođenju i ujedinjenju. Mitološke predstave o pripadnosti jednoj zajednici, međusobnoj povezanosti i bliskost jezika i običaja, posebnosti u odnosu na narode u okruženju bili su u funkciji negiranja istorijskih, plemenskih, verskih pokrajinskih razlika kao razloga političkih podela, teritorijalnog izdvajanja, administrativnog uređenja. Ubeđenje da federalno uređenje ugrožava zajednički razvoj u budućnosti mešalo se sa svešću da je nacionalno teritorijalno razgraničenje nemoguće izvesti i strahom da „otvaranje“ bilo kog nacionalno i politički osetljivog pitanja

stavlja „na dnevni red“ i sva ostala, poput nacionalnih, manjinskih ili tradicionalno državnih. Sastavni deo istog mita bilo je i idealizovanje zajedničkih fizičkih i moralnih osobina „troimenog naroda“ (dobrota, trpeljivost, hrabrost, snaga, zdravlje, razboritost, gostoljubivost, pravdoljubivost, slobodoljubivost..), isticanje njegove zajedničke sudbine, državotvornih osobina, jednog „narodnog duha“ i jednog „narodnog osećaja“. Svoje mesto u „jugoslovenskom panteonu“ imala je i „narodna dinastija“ Karađorđević. Nova mitologija je delom bila je u funkciji objašnjenja činjenica da je Srbija u novu državu uložila državnost i tradiciju, za nju žrtvovala više od jedne četvrtine ukupnog stanovništva, definisala i diplomatski iznela program jugoslovenskog ujedinjenja, vojskom omeđala granice nove države i jugoslovenski prostor sačuvala od komadanja, bila među ratnim pobednicima i tako omogućila i ostalim jugoslovenskim narodima da preko formiranja jugoslovenske države napuste stranu poraženih i bez žrtava se priključe pobednicima. Ona se suprotstavljala brojnim političkim mitovima i propagandnim stereotipima koje je godinama fabrikovala austrougarska propaganda („o pravdenom ratu“ protiv Srbije, „divljačkoj Srbiji“, „primitivnim Srbima“, „šizmaticima“, „bizantizmu“..) a posle 1918. prihvatio hrvatski politički pokret. Nova mitologija se osporavala mitovima o „prodaji nacionalnih teritorija“, raširenim stereotipima o „pljački Hrvatske“, utemeljivanju svesti „da Srbija nema šta da traži preko onih granica koje je dobila 1878“, da nema „zagraničnog srpstva“. Mitovi su, kao što to obično biva porodukovali i podsticali nove „univerzalne i bezvremene priče“.

Neposredno posle Drugog svetskog rata, 1945. godine, stvaraoci „nove istorije“ suočili su se sa brojnim pitanjima. Provera postojećeg kulturnog nasleđa, vrednosnih sudova, tumačenja događaja, ličnosti, pokreta, ideologija, nacionalnih koncepcija za kritički um istoričara bila je u suprotnosti sa pristajanjem na život „između herojske prošlosti“, koju je trebalo glorifikovati i „još svetlije budućnosti“ koju je trebalo nagoveštavati. Zahtevi dnevne politike bili su suprotstavljeni „svetim pravilima struke“ oličenim u poštovanju metodoloških i heurističkih pravila rada istoričara. Većina istoričara je izlaz iz takve situacije našla u bekstvu od savremenosti u druge periode istorije koji nisu zanimali revolucionarni subjekt. Tako je nastao još jedan pogubni mit da savremena istorija i nije istorija a kao takva ni predmet zanimanja istorijske nauke. U isto vreme, u svojoj pobedničkoj fazi, vlast se poistovećivala sa istorijom, smatrala da je pravi u hodu i da jedina ima pravo da je tumači. Takvo mitomansko projektovanje prošlosti koja „počinje sa nama“ participiralo je sa svešću stanovništva heterogene zajednice kakva je Jugoslavija bila i 1918. i 1945. godine. Užas građanskog rata i gorko genocidno iskustvo dodatno su produbili razlike, pojačali nepoverenje i doprineli nastajanju novih mitova. U pitanju je bilo društvo koje je, prvih posleratnih godina, gotovo „iskočilo iz svojih zglobova“. U ratu i u prvoj posleratnoj deceniji selo je napustilo i ka gradovima se pokrenulo više od devet miliona ljudi. Pojedinaac – građanin, simbol epohe koju je revolucija poništila, isčežao je zajedno sa svetom koji je predstavljao i utopio se u moru poluseljaka-poluvarošana. Istorijsku svest te dominantne društvene grupe, društveno uslovljenu njenim klasnim položajem, navikama, poreklom oblikovao je sistem uticaja paralelnih istorija gde su uz mit samo jednim delom bili prisutni istoričar i racionalno istorijsko znanje. Običaji (iskustvom stečene navike) - koji su regulisali celokupan život, određivali norme ponašanja i nametali se gotovo sa zakonskom snagom, urezivali u svest, gazili sve lične ukuse i sentimentalnosti, mit - koji je formirao svest pojedinca i kolektiva, podsticao nade i iluzije, svojim svojstvima „pokrivao“ neznanje o prošlosti, opstajao u kolektivnom pamćenju i tradicija – u kojoj se prošlost iskazivala simbolima koji su kod znatnijeg dela populacije formirali istorijsku svest, bili su temelj istorijskog mišljenja i uticaj istoričara i racionalnog znanja činili sasvim zanemarljivim. U takvom društvu, čiju su svest posle 1945. godine mnogo lakše mogle da oblikuju crno-bele, uprošćene i redukovane, vulgarizovane, u slikama iskazane predstave o prošlosti koje je nudila KPJ, nego višedimenzionalna, slojevita, utemeljena tumačenja istorijskog procesa, prezentovana u kritičkoj historiografiji, za istoričara gotovo da i nije bilo mesta. Istorija je poistovećena sa ideologijom. Istorijski metod je izjednačen sa metodom „marksizma-lenjinizma“. Naučna istina je sadržana u političkim stavovima partijskih vođa. Romantično i mitomansko projektovanje slike pobednika porazilo je stručnu svest. Sa mitovima koji su rođeni u međuratnim godinama i ratnom vremenu i eksploatisani u narednim decenijama (kao primer navodimo mit o velikosrpskom hegemonizmu) naučna historiografija se „rvala“ sve do poznih 80-tih godina XX veka. U tom periodu prevaljen je dug put od tvrdnje, kao oblika ideološkog mišljenja, do znanja, koje nikada nije konačno i koje se uvek može (i mora) nadograđivati kroz nova istraživanja. Tokom tih decenija uprošćene slike prošlosti obogaćena je mnoštvom novih istorijskih izvora. Radikalno je proširen broj istraživačkih tema i polja interesovanja. Otvorena su nova istraživačka pitanja i identifikovani novi skupovi odnosa u

prošlosti. Promene je doživela struktura radova kao i konceptualni okvir istraživanja. Istoričar je postao zagovornik istine o prošlosti i zastupnik znanja. Naučnost je onemogućila vulgarnu instrumentalizaciju rezultata istraživanja. Prostor mitološkog je sužen.

Racionalno promišljanje prošlosti uvek zahteva pribiranje istorijskih izvora, temeljna i dubinska istraživanja, gomilanje znanja o prošlosti, darovitog i smelog istoričara, društvo spremno da čuje istinu o sebi. Ti „uslovi“ neophodni širenju znanja o prošlosti nisu bili potrebni mitu. Uz pomoć državnih institucija, administracije, vojske, crkve, škole, udžbenika, štampe kreirana je poželjna i u mnogim elementima mitomanska slika prošlosti i vizija života u budućnosti. Tome su dodatno doprinosile državne proslave, vojni ceremonijali i tradicije, verski rituali, spomen groblja i kosturnice, obeležavanje važnih datuma.

Činjenica da je istorija „eksplodirala u lice“ savremenicima dodatno je podsticala promene u tumačenjima prošlosti. Do juče najprecizniji i najpouzdaniji stručni odgovori više nisu mogli da zadovolje javnost. Bilo je nužno preispitati ličnosti istorije, istorijske događaje, političke, nacionalne i kulturne pokrete, uvek zavodljive ideologije, smisao ratova i podnetih žrtvi, nacionalne i nadnacionalne projekte, državne koncepcije, potrošene generacijske energije. Zahtev za kreiranjem nove historiografske slike epohe isticala je politika. Uporedo sa tim i istoričari su težili reviziji postojeće slike prošlosti svesni njene manjkavosti ali i večnog nastojanja da se što više sazna. „Ideološka boja“ bivše literature više nije bila u modi. Sa njom, na žalost, odbacivana je i činjenica da ona nije ni mogla biti napisana van vladajućih ideja režima uspostavljenih na navedenim i velikim istorijskim prekretnicama. Zapitanost o tome koliko su pisci istorije, u datim okolnostima, uspevali da postave nova istraživačka pitanja, uoče neke od društvenih fenomena i pristupe im istraživački i uz faktografsku rekonstrukciju, neko vreme nije postojala. Nekritičko osporavanje postojećeg i starog bilo je praćeno neminovnom fanatizacijom i fatalizacijom slike prošlosti, apriorističkim sudovima, monumentalnim projekcijama pobednika. Odbacivanje „sistema vrednosti“ karakterističnih za prethodnu epohu činjeno je nekritički. Opterećenje istorijom postajalo je gotovo apsolutno.

Legitimitet koji je KPJ prisvojila 1945. godine, uz ostalo projektujući sopstveno viđenje prošlosti i svoga mesta u njoj, oduzet joj je, podjednako nekritički i brutalno tokom 90-tih nasilnom promenom slike prošlosti. Ukidanje i razaranje „zajedničke prošlosti“ značilo je gubitak identiteta, solidarnosti, pamćenja i svega ostalog što je decenijama podsticalo integrativne procese. Obesmišljavanje naučno utvrđenih činjenica učinilo je da komunistička vlast izgubi jednu od važnih idejnih potpora za mobilizaciju. Samim tim, na „novim činjenicama“ ili bez njih, nastala su nova nacionalna, republička, stranačka tumačenja prošlosti i nova kolektivna sećanja. U pitanju je bilo novo vrednovanje prošlosti, revizija istorije koju nije podsticala legitimna želja naučnika da što više saznaju, već praktična potreba novih političkih subjekata da obezbede legitimitet sopstvenoj vlasti i profilišu vlastiti identitet. U tom procesu nasilno je menjana slika jugoslovenske prošlosti, viđenje rata, istorija socijalizma. Udar na „službene mitove“ nije poštedeo ni naučna znanja. Pratio ga je oslon na tendenciozno odabirane istorijske izvore, selektivna sećanja, ciljno birane teme Veliko „pospremanje“ u historiografiji porodilo je nove mitove. Obračun sa komunizmom dao je legitimitet svim pokretima sa kojima se on u istoriji obračunavao. Posebno je uspešno „redizajnirana“ slika fašizma. Novo vrednovanje prošlosti nije bilo moguće izvesti bez poništavanja osnovnih pravila istorijskog metoda, obesmišljavanja kritičkog mišljenja i udara na osnovni smisao funkcije koju istoričar vrši u društvu. Zanimanje javnosti za prošlost dodatno je doprinelo uproščavanju predstava o prošlosti. Znanje je obesmišljeno brojnim banalizacijama, senzacionalizmom, trivijalnostima. Rušenje ključnih vrednosti jugoslovenskog socijalizma omogućilo je da iz „mraka“ izrone decenijama potiskivane retrogradne ideje i vrednosti. Nova istraživanja su ustuknula pred tumačenjima koja su oživela stare mitologije. Jugoslovensko društvo se vratilo u prošlost.

Na kraju, podjednako kao i na početku, postoje samo pitanja. Da li srpska i jugoslovenska historiografija, posvećena temama vezanim za nastanak, trajanje i razaranje jugoslovenske države, ima alibi za sve ono što istoričari koji su ispisivali njene stranice nisu istražili, napisali, saopštili? Da li se „građanski rat“ (registrujemo ga na planu brojnih istorijskih sukoba: četničko-partizanskom, ustaško-partizanskom, četničko-ustaškom, građansko-komunističkom, jugoslovensko-srpskom, srpsko-hrvatskom, versko-ateističkom, monarhističko-republikanskom, modernizacijsko-konzervativnom, urbano-ruralnom,

srpsko-srbijanskom, centralističko-autonomističkom, internacionalističko-nacionalnom, proistočno-prozapadnom, demokratsko-totalitarnom, stručno-laičkom...) koji se iz nekadašnje stvarnosti prelio u historiografiju, može prevladati stručnim dijalogom neistomišljenika? Da li se mnoštvu kontraverznih i „zapaljivih tema (o ujedinjenju, prirodi vlasti, monarhiji, socijalizmu, raspadu i razbijanju Jugoslavije...) može pristupiti bez strasti i predubeđenja? Da li se u postojećoj historiografskoj literaturi, koja neminovno nosi obeležje vremena u kome je nastala, mogu identifikovati pokušaji motivisani željom da se što više istraži, sagleda, razume, objasni? Da li jednu mitologiju, koja je svojim sadržajima iskrivljavala percepciju prošlosti, treba zameniti novom, podjednako lažnom i pogubnom? Da li „sumnja bez kraja“ i želja za saznanjem istine o prošlosti, koja opsesa svakog istraživača, može da odnese prevagu nad „tumačenjima“ koja izriče dnevna politika i „istinama“ koje nameću centri društvene moći? Da li su istoričari spremni da, upuštajući se u nova istraživanja, na marginama nekada napisanog, ispisuju stranice vlastitih stručnih zabluda? Da li danas, stručna zrelost dozvoljava da se jasno odele nesporne historiografske činjenice od ponekad spornih historiografskih tumačenja? Da li je moguće utvrditi putokaze budućih istraživanja zapuštenih tema iz istorije jugoslovenske države i društva u kojima bi stručna preciznost odnela prevagu nad relativizacijama pojava, kritička analiza se suprotstavljala unapred stvorenim ideološkim ubeđenjima, nova istraživanja pratilo temeljno pretresanje i „novo čitanje“ već istraženog i napisanog, moderni pristup izučavanju istorije (nove teme, metodološki postupci, konceptualni okviri, empirija, praćenje procesa, dopadljiv stil izlaganja...) definitivno porazio mitove koji jugoslovenskom društvu uskraćuju mogućnost racionalnog sagledavanja prošlosti i tako mu, posredno, ukidaju budućnost?

Nasuprot bogatoj, slojevitoj, složenoj prošlosti nalazi se znanje o tome šta se dogodilo, kako se dogodilo, zbog čega se dogodilo. U pitanju je svojevrsna „memorija o stvarima koje su rečene i učinjene“ i njeno „veštačko produženje“. Znanje nikada nije konačno. Ono je uvek „selektivna rekonstrukcija“ mnogo bogatije prošle stvarnosti. Ipak, ma kako oskudno bilo znanje obogaćuje naše kolektivno i personalno iskustvo, objašnjava događaje i dešavanja u sadašnjosti, određuje ciljeve i ponašanje u budućnosti. Znati, znači iskoračiti izvan „granica“ ličnog i generacijskog iskustva, osloboditi se uprošćenih predstava o prošlosti i razumeti potpunost prošlih događaja i procesa, ispuniti potrebu društva da donosi pouzdane odluke o sadašnjosti zasnovane na nečemu što je ranije bilo, racionalno razmišljati i kritički preispitivati sebe i druge, prepoznati i napustiti mitove, posumnjati u „konačne istine“, „herojske sadržaje“, „ideološke konstrukcije“, dogme i tvrdnje, prevazići poluznanja, propagandne šeme, prividno naučne sadržaje, osloboditi se stereotipnog mišljenja i zabluda, uočiti suštinske procese društvenog razvoja, identifikovati ideje i putokaze koji vode napretku, sačuvati socijalno i društveno zdravlje pojedinca i nacije, prevazići nametnute ideološke horizonte epohe i otrgnuti se tradiciji, naći tačke oslonca za budućnost.